

Boekbesprekingen

Tesser, P.T.M. & J. Veenman,
Rapportage minderheden 1997.

Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau,
1997, 268 pp.
ISBN 90 5794 102 8

Ieder jaar publiceert het Sociaal en Cultureel Planbureau een rapport waarin uit de doeken wordt gedaan hoe het er met de minderheden in Nederland voorstaat. Deze rapporten hebben om en om het karakter van een algemeen overzicht en van het uitdiepen van een bepaald thema. De rapportage 1996 had een algemeen karakter (besproken in *M & M*, 1997, no. 4). De rapportage minderheden 1997 concentreert zich derhalve weer op een bepaald thema en wel op de overgang van school naar werk. Dit is een uitstekende keuze, want het is een onderwerp dat zowel wetenschappelijk als beleidsmatig hoogst actueel is.

De eerste generatie immigranten komt nu eenmaal met een (grotendeels) vaststaande bagage binnen. Deze kan zeerzijdig zijn, zoals bij de Marokkanen, of een meer gevarieerd karakter hebben, zoals bij de Surinamers het geval was. Maar in ieder geval ligt hun positie op de arbeidsmarkt eigenlijk al vast bij binnenkomst. Dat wil niet zeggen dat deze positie helemaal statisch is, zij kan bijvoorbeeld aanzienlijk beïnvloed worden door algemene arbeidsmarktontwikkelingen, zoals de eerste generatie Turken en Marokkanen in Nederland heeft ondervonden. Maar binnen de context van die arbeidsmarkt, is hun positie bij binnenkomst (vrijwel) vastgelegd. De ontwikke-

ling van de migratie naar Nederland, in het bijzonder bij de Turken en Marokkanen, heeft ertoe geleid dat zich lange tijd weliswaar jonge, maar toch de schoolleeftijd al te boven zijnde, immigranten in Nederland vestigden en tot de arbeidsmarkt toetraden. Inmiddels is deze situatie in snel tempo aan het veranderen. De tweede generatie, dat wil dus zeggen hier uit immigrantenouders geboren kinderen, gaat steeds meer het beeld bepalen. Het is dus zeker de moeite waard om na te gaan hoe hun deelname aan het Nederlandse onderwijs eruit ziet en hoe hun intree op de Nederlandse arbeidsmarkt verloopt. Immers, met het verloop van de generaties wordt pas duidelijk welke kant het in Nederland met de immigrantenpopulaties opgaat. Overdreven verwachtingen met betrekking tot de (toekomstige) participatie aan de samenleving hebben contraproductief gewerkt en tot een overmaat aan negatieve en stereotyperende berichtgeving geleid. Er zijn zeker positieve ontwikkelingen over de minderheden te melden; de schoolprestaties worden beter, steeds meer jongeren vinden een plaats op de reguliere arbeidsmarkt, en in tegenstelling tot allerlei berichtgeving is er in Nederland (uiteraard rekening houdend met de inkomensfactor) nauwelijks sprake van geografische concentratie van etnische groepen. Maar dit wil uiteraard niet zeggen, dat het in alle opzichten zonder meer goed gaat. De tweede generatie neemt zeker nog niet evenredig deel aan de Nederlandse samenleving. Er zijn nog altijd veel meisjes en vooral jongens, die de school zonder enig diploma verlaten. Daarmee zijn hun kansen op de reguliere arbeidsmarkt al per definitie zeer beperkt. Er zijn dan ook nog altijd zo'n

30.000 jongeren uit de minderheden minder aan het werk dan bij een evenredige arbeidsdeelname het geval zou zijn. Tegelijkertijd is er, met name voor de jongens, een irreguliere en soms ronduit criminele arbeidsmarkt, waar overvloedige kansen liggen en die een hoog 'conspicuous consumption' niveau mogelijk maken. Het ferme jongens imago van vechten, neuken en drugsgebruik, uitgestraald door eindeloos bekeken video-clips en gevierde sporthelden, spreekt veel van deze jongens heel wat meer aan dan het bleke watjes imago van het schoolbestaan.

Het rapport verdeelt de weg naar de arbeidsmarkt in drie fasen: het voortraject in het onderwijs, de kansen op arbeid en de beginnende beroepsloopbaan. Het geeft een gedegen overzicht van de risicofactoren die voor de verschillende groepen in deze onderscheiden fasen een rol spelen. De auteurs maken zo duidelijk waar en om welke redenen toch nog te veel tweede-generatiejongeren uit de boot vallen en daarmee de aansluiting (blijvend) dreigen te verliezen. De rapporteurs zijn er niet voor teruggeschrokken het overheidsbeleid, zoals dat in directe en indirecte zin een rol speelt, bij de verschillende stadia kritisch te evalueren. Het rapport geeft daarmee aanleiding tot een stevig debat over bepaalde ontwikkelingen binnen het overheidsbeleid en zet daarbij de deuren van een aantal pedagogische heilige huisjes wijd open. Als geheel biedt het rapport alles wat men van een wetenschappelijk beleidsrapport mag verwachten: een heldere probleemstelling, empirische descriptie en een beleidsmatig relevante analyse.

J.M.M. van Amersfoort

Von Bergh, M., *Loopbanen van oudere werknemers.*

Dissertatie Universiteit Utrecht, 1997.

Thesis Publishers, 1997, 178 pp.

In dit proefschrift staan de twee volgende vragen centraal. Welke verschillen zijn er bij werknemers tussen hun loopbanen in de leeftijdsfase van 45 tot 60 jaar? In hoeverre verklaren verschillen in werknemerskenmerken, organisatiestructurele kenmerken en organisatiebeleidskenmerken verschillen in deze loopbanen? Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden heeft de auteur gegevens verzameld in een groot aantal organisaties in diverse bedrijfssectoren. Meer dan 1000 werknemers uit 32 middelgrote Nederlandse arbeidsorganisaties zijn ondervraagd over hun huidige functie, vorige functies, alsmede veranderingen binnen functies die zich vanaf 45-jarige leeftijd hebben voorgedaan. Daarnaast is in elke organisatie een sleutelfiguur ondervraagd. Von Bergh richt zich daarbij op promotie, horizontale mobiliteit, demotie (gedefinieerd als functieverlaging zonder inlevering van salaris), taakverlichting en korter gaan werken.

In het proefschrift worden in hoofdstuk twee diverse loopbaantheorieën op een rij gezet. Individualistische theorieën gaan ervan uit dat loopbanen worden bepaald door kenmerken van de werknemer; in de structurele benadering zijn loopbanen het resultaat van structurele beperkingen in de organisatie (zoals de functiestructuur); selectietheorieën gaan ervan uit dat werkgevers binnen de structurele beperkingen van de organisatie werknemers selecteren op individuele kenmerken. Bovengenoemde benaderingen zijn allen gebaseerd op de veronderstelling van competitie tussen werknemers. Von Bergh gaat uit van de veronderstelling dat alleen bij promotie sprake is van competitie tussen werknemers. Om die reden

kunnen op basis van deze theorieën geen uitspraken worden gedaan over functieveranderingen anders dan promotie.

De auteur volgt de traditie van het ICS (Interuniversitair Centrum voor Theorievorming en Methodenontwikkeling in de Sociologie) door de rationele-keuzetheorie als uitgangspunt voor het onderzoek te nemen. Door zowel werknemers als werkgevers als rationeel handelende actoren te beschouwen moet deze benadering zeer wel bruikbaar worden geacht voor een theoretische uitwerking van loopbaangedrag van oudere werknemers. De uitwerking die in dit proefschrift aan een en ander wordt gegeven is echter teleurstellend. Er worden weliswaar drie groepen van factoren in beschouwing genomen, werknemerskenmerken, organisatiekenmerken, en organisatiebeleid, maar het ad hoc karakter van de hypothesen is opmerkelijk groot. Redeneringen zijn veelal onzorgvuldig en de inbedding in eerder besproken theorie of empirische kennis blijft te vaak achterwege. Als hypothese wordt bijvoorbeeld geformuleerd dat naarmate het percentage ouderen in een organisatie hoger is, de kans op promotie van de oudere werknemers hoger is. De ratio hierachter is dat veel ouderen betekent dat er veel uitstroom uit het arbeidsproces zal zijn en dus meer ruimte voor werknemers om te promoveren. Dit mag in principe juist zijn waar het gaat om promoties in de toekomst, maar dit onderzoek brengt promoties in het verleden in kaart. Het huidige percentage ouderen wordt als constant verondersteld gedurende de hele loopbaan. Maar de toename van de aandacht van onderzoekers voor oudere werknemers is nu juist hierin gelegen dat veel organisaties vergrijzen. Omdat oudere werknemers doorgaans zijn oververtegenwoordigd in hogere functies leidt vergrijzing van het personeelsbestand, tenzij het aantal hoge functies wordt uitgebreid, eerder tot een daling van promotiemogelijkheden. Als een organisatie geken-

merkt wordt door een hoog aandeel oudere werknemers is daarom de kans dat deze in een voorgaande periode een promotie hebben doorgeemaakt waarschijnlijk geringer.

Het is natuurlijk lastig om met terugwerkende kracht inzicht te verkrijgen in veranderingen in functioneren en gezondheid gedurende de loopbaan. De oplossingen (anders dan het constant veronderstellen van kenmerken gedurende de loopbaan) zijn zoals de auteur zelf ook aangeeft nogal arbitrair. Om veranderingen in gezondheid in kaart te brengen wordt volstaan met één vraag over het eigen oordeel van de werknemers over de huidige gezondheid en het oordeel of deze de laatste tien jaar is verslechterd dan wel verbeterd. Als er sprake is van een verandering wordt automatisch de helft van het tijdsinterval van tien jaar als moment van verandering gekozen. Deze en andere meetproblemen zouden er wel eens de oorzaak van kunnen zijn dat weinig factoren significant zijn. Ook de causaliteit is soms onduidelijk. De conclusie dat 'de kans op promotie groter is naarmate werknemers meer tijd besteden aan het lezen van vaktijdschriften en naarmate zij zichzelf beter vinden functioneren ten opzichte van tien jaar geleden' roept toch wel vragen op. Je kunt ook zeggen dat degenen die een promotie achter de rug hebben zichzelf beter vinden functioneren dan vroeger en meer tijd besteden aan het lezen van vakliteratuur. Helaas komen relevante aspecten als ziekteverzuim, de aanwezigheid van specialistische functies die interne mobiliteit bemoeilijken, weerstanden in organisatie tegen deeltijdbeid, in het onderzoek niet aan bod.

Het sterke punt van dit onderzoek betreft de moeite die is gedaan om op een zo'n uitgebreide schaal data te verzamelen. Uit de verzamelde gegevens blijkt dat tussen 45 en 54 jaar promotie (16 procent), horizontale mobiliteit (15 procent), maar ook functieverlagingen (14 procent) regelmatig voorkomen. Overigens wil driekwart van

de werknemers niet meer van functie of taken veranderen voor men met pensioen gaat. Wel wil 70 procent minder uren gaan werken. Het is jammer dat in beschrijvende zin weinig met het materiaal is gedaan. Het proefschrift had aanzienlijk aan waarde gewonnen wanneer de mogelijkheden zouden zijn benut om het functioneren en functieveranderingen van oudere werknemers naar tal van werknemers- en bedrijfskenmerken te beschrijven. Nu is het jammer genoeg bij de presentatie van enkele rechte tellingen gebleven. Von Bergh bepleit een mentaliteitsverandering van werkgevers en werknemers, zodat functieroulatie, bijscholing en langer doorwerken worden gestimuleerd. Het onderzoek biedt evenwel weinig aanknopingspunten over hoe dit te bereiken. Daardoor blijft mijns inziens niet alleen de wetenschappelijke, maar ook de maatschappelijke betekenis van het onderzoek beperkt.

Kène Henkens

Remery, Chantal, *Effecten van emancipatiegericht personeelsbeleid.*

Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam, 1998, 195 pp.
ISBN 90-9011399-1

Met het gereedkomen van het proefschrift van Chantal Remery, waarop zij in maart jl. aan de Erasmus Universiteit promoveerde, is er voor een grote groep potentiële lezers om verschillende redenen een aantrekkelijke studie beschikbaar gekomen. 'Effecten van emancipatiegericht personeelsbeleid' moet in de eerste plaats iedereen aanspreken die zich bezighoudt met emancipatiebeleid, personeelsbeleid of een combinatie van beide. In tegenstelling tot de sombere conclusie

van veel beleidsevaluatie-onderzoek geldt hier: het werkt! Ook iedereen die de sociologie en de beoefening ervan in Nederland een warm hart toedraagt, kan zich verheugen: het creatief opgezette en tegelijkertijd degelijk en nauwgezet uitgevoerde onderzoek laat zien tot welke interessante resultaten een adequate koppeling van een op sociologische (en een vleugje economische) theorieën geënt theoretisch kader en daarop gebaseerd empirisch onderzoek kan leiden. Alle lezers kunnen zich ten slotte verheugen in een plezierige schrijfstijl, waarin elke vorm van wolligheid of hoogdravend taalgebruik ontbreekt.

Het theoretisch model koppelt een institutionele benadering, waarin ook expliciet de bestaande wet- en regelgeving wordt betrokken, aan inzichten uit de economische wetenschap, waarbij met name Gary Beckers discriminatietheorie wordt uitgelicht. Aansluitend hierbij introduceert de auteur vier doelstellingen van de werkgever: inkomen, status, positionele veiligheid en het voorkomen van conflicten. Gecombineerd met een aantal restricties worden twee sets hypothesen afgeleid: één set met betrekking tot de aanwezigheid van emancipatiegericht personeelsbeleid en een andere set met betrekking tot de effecten van dat beleid. Die afleiding gebeurt overigens op een pragmatische en 'down to earth' manier, die de 'preciezen' in het vak al snel als 'quick and dirty' zullen bestempelen, maar die niet noodzakelijkerwijs slechtere hypothesen oplevert dan een volledig opgetuigd theoretisch bouwwerk met vele kamers en verdiepingen.

Die pragmatische aanpak komt de auteur ook zeer te stade bij het veeleisende empirische deel van haar studie. Ter toetsing van de hypothesen zijn twee typen data verzameld binnen het kader van een quasi-experimenteel onderzoeksdesign. Daarin worden organisaties die al een emancipatiebeleid voeren vergeleken met organisaties die dat (nog) niet doen. Zo ontstaat een beeld van de

(mogelijke) effecten van een dergelijk beleid bovenop de effecten van maatschappelijke ontwikkelingen die generiek optreden. In de eerste plaats zijn sociale jaarverslagen gebruikt om longitudinale gegevens van organisaties te verzamelen (voor de periode 1990-1994). Ten tweede is een telefonische enquête gehouden. In de uiteindelijke analyses zijn in totaal 175 organisaties betrokken. Daarvan voert 58 procent een emancipatiegericht personeelsbeleid, waarbij organisaties in de collectieve sector flink hoger scoren (89 procent) dan die in de marktsector (31 procent). Grote organisaties voeren conform de verwachting vaker zo'n beleid dan kleine. Het startmoment voor emancipatiegericht personeelsbeleid ligt vaak aan het eind van de jaren tachtig toen de Stimuleringsregeling Positieve Actie voor Vrouwen van kracht werd. Naarmate een verdergaande doelstelling voor het beleid is geformuleerd, hanteren organisaties vaker streefcijfers. Voor zover een voorkeursbeleid ten aanzien van vrouwen wordt gevoerd, gebeurt dat vooral bij de werving van nieuw personeel en veel minder vaak bij de interne vervulling van vacatures. De vrees dat telefonische enquêtes met functionarissen van de organisatie uitsluitend sociaal-wenselijke antwoorden zou opleveren, wordt niet bewaarheid: slechts een vijfde van de organisaties die zeggen een emancipatiegericht personeelsbeleid te voeren, meent dat dit beleid goed tot uitvoering is gekomen.

Emancipatiegericht personeelsbeleid doet de werkgelegenheid van vrouwen in organisaties sterker groeien dan die van mannen. Voor de groei van het aandeel van vrouwen blijkt de aanwezigheid van arbeid-zorgvoorzieningen echter van nog groter belang dan het al of niet emancipatoire karakter van het personeelsbeleid. Groei van de organisatie heeft een belangrijk 'faciliterend' effect. Specifiek positieve-actiebeleid heeft geen additioneel effect. Emancipatiegericht per-

sonneelsbeleid heeft tevens een sterk positief effect op het aandeel van vrouwen in hogere functies en is daar aanzienlijk belangrijker dan het bestaan van arbeid-zorgvoorzieningen. Ook hier biedt groei vrouwen extra kansen. Overigens stijgt het aandeel vrouwen in hogere functies aanmerkelijk sneller dan het aandeel vrouwen in het totale personeelsbestand, los van de aard van het gevoerde personeelsbeleid. Dat heeft echter meer te maken met het feit dat vrouwen op dit punt wel van heel ver moesten komen dan dat van een serieuze inhaalslag sprake zou zijn: ook in 1994 werd minder dan tien procent van de hogere functies vervuld door een vrouw.

Hoewel het onderwerp – zeker waar vrouwen exclusief de doelgroep vormen – langzamerhand van de beleidsagenda is verdwenen, valt te hopen dat met het afronden van het dissertatie-onderzoek van Chantal Remery het laatste woord over positieve actie niet is gesproken. Gelet op de ongelijke posities op de arbeidsmarkt blijft er voor bepaalde groepen of individuele werknemers op zijn minst op tijdelijke basis behoefte aan een 'opstapje' om hen (weer) enigszins op weg te helpen. 'Effecten van emancipatiegericht personeelsbeleid' biedt een adequaat instrumentarium om de effectiviteit van de getroffen maatregelen te evalueren.

Joop Schippers

Van Dierendonck, Dirk, *Balancing give and take, an equity approach to burnout.*

Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht.
Utrecht, 1997. 171 pp.
ISBN 90-393-1348-2

“But it is precisely because we are dedicated that we walk into the burn-out trap. We work too much, too long and too intensely.”

Met dit treffende citaat van H.J. Freudenberger, de uitvinder van het burn-out-concept, begint Van Dierendonck zijn onderzoekingen naar werkstress. Het is een actueel onderwerp. Onder druk van allerlei bezuinigingen en efficiëntie-maatregelen wordt de werkdruk steeds hoger. Voor mensen die met mensen werken komen daar nog allerlei belastende ontwikkelingen bij. Cliënten zijn mondiger en kritischer en tonen veel minder respect dan vroeger. Dankbaarheid is een schaars goed geworden. De balans in de relatie tussen (semi-)professionals en cliënten, patiënten of studenten is uit evenwicht geraakt. Het verschijnsel burnout staat nu al zo'n kwart eeuw in de belangstelling. Onderzoekers waren het er al snel over eens dat afbranden een combinatie is van emotionele uitputting, depersonalisatie en een toenemende twijfel over hetgeen men bereikt met zijn arbeid. Depersonalisatie uit zich door een negatieve, verharde, en extreem afstandelijke benadering van cliënten, patiënten of leerlingen, terwijl 'mensenwerk' juist een subtiel evenwicht tussen afstandelijkheid en betrokkenheid vereist.

In de afgelopen decennia is er veel empirisch onderzoek gedaan dat nogal eenzijdig was gericht op het aspect van de emotionele uitputting. Vreemd genoeg verdween de theoretische belangstelling naar de sociale interactie tussen de pro-

fessional en zijn cliënt naar de achtergrond. En het zijn juist die interactionele aspecten die zo belangrijk zijn voor het afbranden van beroeps-beoefenaren. Van Dierendonck ent zijn onderzoek op de billijkheidstheorie van Adams. De kern van deze sociale-ruiltheorie is, dat mensen de verhouding tussen hun persoonlijke inzet en de beloningen die er tegenover staan vergelijken met die van mensen in dezelfde of vergelijkbare beroepen. Zodra er een gevoel van relatieve deprivatie ontstaat, kan dat negatief gaan uitwerken op hun functioneren. Volgens deze theorie kan het overigens ook voorkomen dat mensen moeite krijgen met het beseft dat zij te goed worden beloond voor hetgeen ze ervoor moeten doen.

Van Dierendonck onderzoekt in welke mate de beleving van een wanverhouding tussen inzet en beloning (in de ruime zin van het woord) een belangrijke determinant is van burnout. In hoofdstuk 2 wordt de geldigheid en betrouwbaarheid en de validiteit van het bekendste meet-instrument onderzocht. Ook na vertaling van het instrument in het Nederlands blijft de betrouwbaarheid hoog. Ze wordt zelfs nog iets hoger nadat enkele zwakke items worden geschrapt. Ook de visie dat het om drie dimensies gaat blijft overeind. In de volgende hoofdstukken wordt melding gemaakt van onderzoeken bij andere beroepsgroepen, een longitudinaal onderzoek en ook nog een interventieprogramma. In feite is deze dissertatie dus een verslag van een compleet onderzoeksprogramma. Een lastig probleem blijft de operationalisatie van de theorie van Adams. Er worden diverse methoden uitgetoetst om vast te stellen of respondenten zich billijk dan wel onbillijk behandeld voelen. Van Dierendonck slaagt erin een bruikbare methode te ontwikkelen, maar doet nuttige suggesties voor verdere verbeteringen.

De uitkomst van dit onderzoeksprogramma is, dat toenemende twijfel over hetgeen men bereikt na korte tijd leidt tot depersonalisatie. Dat leidt vervolgens weer snel – binnen enkele dagen of hooguit enkele weken – tot emotionele uitputting. Ook treden er terugkoppelingsmechanismen op die een verdere negatieve invloed hebben op de depersonalisatie en het gevoel iets te bereiken. Emotionele uitputting blijkt de eindfase van een inadequate omgang met stress op het werk te zijn. In tegenstelling tot wat velen hebben gedacht staat die uitputting dus niet aan het begin van dit proces, maar juist aan het eind. Ook de uitkomsten van het interventieprogramma wijzen in die richting.

Deze degelijke en boeiende dissertatie bestaat grotendeels uit achter elkaar geplaatste wetenschappelijke artikelen die reeds eerder zijn gepubliceerd in gerenommeerde internationale tijdschriften. Een nadeel hiervan is, dat de lezer telkens opnieuw wordt lastiggevallen met dezelfde basisinformatie over het concept, het meetinstrument en de theorie. Met enig redigerwerk had die ergernis voorkomen kunnen worden. De genoemde publicaties staan niet alleen op naam van Van Dierendonck, maar ook op die van de beide promotoren Schaufveli en Buunk. Door deze co-productie blijft het onduidelijk wat ieders bijdrage aan het geheel is. De verhoudingen aan de universiteiten kennende, mag gevoelig worden aangenomen dat het leeuwendeel van het werk door Van Dierendonck is verricht. Anderzijds is het zo dat na afloop van elke promotie ook de promotoren worden gefeliciteerd. Dat lijkt me in dit geval niet meer dan billijk.

Mart-Jan de Jong

De Haan, I. *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolging in Nederland 1945-1995.*

Den Haag: Sdu, 1997, 292 blz.
ISBN 90 120 8379 6

De betekenis van de Tweede Wereldoorlog voor de Nederlandse samenleving is allereerst dat de Duitse bezetter ruim 100.000 joden uit Nederland heeft gedeporteerd en omgebracht. Toch lijkt het wel of deze ingrijpende, dramatische verandering niet veel heeft veranderd in het leven van de meeste Nederlanders gezien de opvallend grote continuïteit in het maatschappelijke leven voor en na de oorlog. De jodenvervolging heeft wellicht nog de meeste invloed gehad op het zelfbeeld van de Nederlanders. De Haan heeft een studie gewijd aan de vorm die de herinnering aan de jodenvervolging heeft gekregen in het openbare leven na de oorlog. Eigenlijk wil hij verklaren waarom die herinnering een bepaalde vorm heeft gekregen. Bij zijn aanzet tot verklaringen gaat hij uit van de oriënterende notie dat machtsverhoudingen bepalen wiens voorstelling van zaken in de openbare mening en het collectieve geheugen domineert. Impliciet lijkt hij ook aan te nemen dat mensen hun eigen mening vormen naar wat in hun belang is.

De Haan beschrijft niet de herinneringen van de joden, maar de herinnering aan de jodenvervolging onder de Nederlanders, en dan eigenlijk alleen zoals die in de landelijke dagbladen en de andere media tot uitdrukking kwam. Opvallend is hoe weinig zeggenschap de joden die de oorlog overleefden zelf hebben gehad in de vorming van dat beeld. Blijkbaar hadden zij te weinig macht of het was niet hun belang tegen de dominante mening in te gaan. In de publieke discussie vormde de jodenvervolging tot in de jaren zeventig een speelbal in de politieke strijd, eerst tussen de

rechts-christelijke en de communistische tak van het verzet en later tussen de christelijke en de socialistische politieke partijen. De geschiedenis van de herinnering aan de jodenvervolgung is in die tijd dan ook vooral één van politieke schandalen: de gratiëring van de vier van Breda (1952), de affaire Schokking (1956), de vrijlating van Lages (1966), de Volkstelling (1971) en de Menten affaire (1976). De Liro-zaak van dit jaar is, hoewel schandelijk, geen politiek schandaal geworden. Dat is wellicht een teken dat de verzuiling in de politiek in Nederland zo goed als voorbij is.

In de eerste tijd na de oorlog fungeerde het verzet tegen de Duitse bezetter en de jodenvervolgung als een anker voor het Nederlandse zelfbeeld. Met een beroep op hun al dan niet vermeende rol in het verzet bestreden de verzuilde partijen elkaar door zichzelf te verheffen en de anderen te denigreren. In de jaren zeventig werd dat beeld van krachtadig verzet verdrongen door een ander beeld. Met de ontdekking dat oorlogsleed na vele jaren nog tot het ontstaan van psychische trauma's kan leiden en met de daarop volgende instelling van de Wet Uitkering Vervolgingslachtoffers (1973) ontstond er voor het eerst serieuze aandacht voor de joodse slachtoffers. Tegelijkertijd werd de hiërarchie naar morele superioriteit vervangen door één naar ervaren leed. Tevens werd de categorie van slachtoffers dusdanig opgerekt dat vrijwel iedere Nederlander een beetje als slachtoffer werd beschouwd, ook de kinderen die de oorlog niet hadden meegemaakt, inclusief die van oud-NSBers en Nederlandse vrijwilligers bij de SS.

Slachtoffers kwamen dan wel zelf meer aan het woord, doch uitsluitend in termen van het hen aangedane leed en de psychische problemen met de verwerking van dit leed. De Swaan duidde dit en de generalisering van de slachtofferschap naar niet-joden als de succesvolle medicalisering en proto-professionalisering van mensen door psy-

chiaters en andere hulpverleners. De Haan is het oneens met De Swaan die zegt dat deze medicalisering er toe diende om de jodenvervolgung uit de publieke discussie te houden. Volgens De Haan slaagde de psychiatrie er juist dankzij haar gegroeide aanzien in om het psychisch leed van de joodse slachtoffers door overheid en publieke opinie gelegitimeerd te krijgen. Op haar beurt gebruikte de psychiatrie de joodse slachtoffers weer om het aanzien van de psychiatrie te vergroten. Ik zou eraan toe willen voegen dat die hiërarchisering van leed, ook binnen de groep van joodse overleefden, vermoedelijk toch ook vele joden ervan af heeft gehouden om zich in de discussie te mengen, vanwege de ongemakkelijke verhoudingen die dreigen te ontstaan indien men elkaar met 'ervaren leed' moet beconcurreren.

Overigens begint mijns inziens dit zelfbeeld van de Nederlander als slachtoffer van de Duitse bezetter de laatste jaren lelijke barsten te vertonen, nu zo langzamerhand het besef doordringt dat de jodenvervolgung in Nederland in verhouding tot andere West-Europese landen veel meer slachtoffers heeft gemaakt. En dat terwijl de Nederlanders niet erg antisemitisch waren en de regering niet pro-Duits was (vergelijk Ultee en Flap 1996). De meeste Nederlanders die als omstanders de oorlog hebben meegemaakt hebben qua verzetsdaden niet zoveel om zich op te laten voorstaan, en ze kunnen zich ook niet meer uitsluitend als slachtoffer presenteren. De vraag dringt zich op of, en zo ja op welke wijze, zij door hun handelingen of niets doen hebben bijgedragen aan dit hoge percentage joodse slachtoffers.

Het onderzoek van De Haan is zeker waardevol. Het beginhoofdstuk over de historiografie over de jodenvervolgung is lezenswaardig. Wat achteraf opvalt is het gebrek aan aansluiting van het Nederlandse onderzoek bij dat wat elders plaats vond. Het tweede hoofdstuk maakt onder andere het behartigenswaardige punt dat hoewel voor de

meeste Nederlanders de oorlog slechts een onderbreking vormde, de joden niet de enige groep waren voor wie de oorlog een breuk vormde. Dat was ook zo voor de verzetsstrijders en die collaborateurs die gestraft werden. De twee kernhoofdstukken over de plaats die de herinnering aan de jodenvervolging inneemt in de publieke discussie en die in eerdere alinea's van deze bespreking al werden samengevat zijn tamelijk overtuigend. Ook de twee slothoofdstukken zijn interessant. In het ene betoogt hij dat de op grond van resultaten uit de experimentele psychologie geuite twijfel aan de correcte werking van het geheugen de waarde van getuigenissen door joodse overlevenden in rechtszaken tegen hun vervolgers heeft ondergraven. Hierdoor is het de joodse overlevenden eigenlijk alleen nog maar toegestaan om in emotionele en psychische termen over hun vervolging en het hen en hun naasten aangedane leed te spreken. Het laatste hoofdstuk bevat een korte, informatieve samenvatting van het beeld van de jodenvervolging en de strijd daarover in de ander voormalig bezette landen, in Duitsland, in Israël, in Engeland en de VS. Deze vergelijking leert dat in Nederland en in mindere mate in Duitsland het psychiatrisch gekleurde beeld van slachtofferschap overheerst: Hiermee is een alternatieve psychologische verklaring voor de ontwikkelingsgang in de beeldvorming van de jodenvervolging weerlegd. Deze valt niet te verklaren uit een afwisseling van een generatie die de oorlog heeft meegemaakt en die haar oorlogsleed heeft verdrongen door een generatie die de oorlog niet heeft meegemaakt maar die bewust is geworden van het aan hun ouders aangedane leed. Immers, deze verklaring impliceert dat de beeldvorming niet zou verschillen in de verschillende door de Duitsers bezette landen. De Haan laat evenwel na om aan te tonen dat de psychiatrie buiten Nederland veel minder aanzien geniet.

Toch bekriipt de lezer al lezende de wens om de joden en omstanders, en ook de autoriteiten, die de oorlog bewust meegemaakt hebben zelf te horen. Indien sociologen en historici nog langer wachten is de kans onherroepelijk verkeken op een systematische 'oral history' van joden en omstanders tijdens de oorlog. Er bestaan al wel heel veel getuigenissen, maar daaraan ligt geen systematische gegevensverzameling ten grondslag, en ze worden niet geleid door systematische vragen. Resultaat daarvan is dat er zelfs met heel veel inspanningen toch vrijwel niet gekwantificeerd en systematisch vergeleken kan worden op grond van het bestaande materiaal. Dergelijk onderzoek zou wat meer kennis kunnen verschaffen over de vraag die voor een beter begrip en verklaring van het gebeurde belangrijk is, namelijk hoeveel, en vooral ook wanneer, hebben de joden zelf, de omstanders en de Nederlandse autoriteiten en ambtenaren geweten over de feitelijke vervolging. Op pagina 14 van zijn boek maakt De Haan het zich te gemakkelijk als hij schrijft: "De ondergang van de joden speelde zich af om de hoek, voor de deur, op de trap, in de huiskamer. Iedereen kon zien dat zij onrecht, mishandeld en vernederd werden". Ook lijkt het zinnig om regionale en plaatselijke dag- en weekbladen die tijdens en vlak na de oorlog verschenen grondiger te bestuderen om aldus meer over het toenmalige beeld van en de latere herinnering aan de jodenvervolging aan de weet te komen.

Waar ik me aan heb gestoord is dat De Haan wel beschrijft hoe rechts Nederland na de oorlog graag sprak over de geest van het vet, om maar niet de communisten die een belangrijk deel in het verzet hadden bij naam en toenaam te moeten noemen, maar dat hij verzwijgt dat links Nederland bij voorkeur sprak over strijd tegen het fascisme, omdat het gebruik van het woord 'nationaal-socialisme' de onwelkome vergelijking oproept met vervolging in communistische

samenlevingen. Kleinzielig is de opmerking op pagina 36 over W.F. Hermans die volgens De Haan "nooit te beroerd was om zijn gelijk te halen als hij het kon krijgen". Zo zie je hoe affaires een lang leven krijgen, in dit geval de Weinreb-affaire, door de werking van het mechanisme: "Vijanden van mijn vrienden (lees: mijn leermeesters) zijn ook mijn vijanden".

Liever had ik gehad dat De Haan bijvoorbeeld enige verstandige opmerkingen zou hebben gemaakt over de vraag waarom de politionele acties in Indonesië vlak na de Tweede Wereldoorlog, waar in opdracht van de Nederlandse regering duizenden Nederlandse mannen een einde probeerden te maken aan een opstand van mensen tegen de Nederlanders die hun land hadden bezet, ogenschijnlijk tenminste, geen repercussie hebben gehad voor het beeld van de jodenvervolging en de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse cultuur. Ook hier was in zekere zin sprake van een figuratie van vervolgers, vervolgd en omstanders, alleen waren de rollen nu anders verdeeld.

H. Flap

Referentie:

Ultee, W. and H. Flap, De Nederlandse paradox: waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet? In: H. Ganzeboom and S. Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie. Opstellen van Reinhard Wippler*. (pp. 185-197). Amsterdam: Thesis.

Dijkstra, A.B., Dronkers, J. & Hofman, R. (Red.), *Verzuiling in het onderwijs. Actuele verklaringen en analyse.*

Groningen: Wolters-Noordhoff, 1997, 382 pp.
ISBN 90 01 25840 9

Alle secularisering ten spijt, zijn confessionele scholen onverminderd populair. Twee van de drie kinderen bezoeken een bijzondere basischool, waarvan ongeveer 95 procent een godsdienstige signatuur heeft. Deze paradox vormt de basis voor de bundel 'Verzuiling in het onderwijs', waarvan de centrale vraag luidt: 'Waarom blijft de onderwijsverzuiling bestaan?'. In het eerste deel wordt een overzicht gegeven van praktijk en achtergronden van de verzuiling in het onderwijs vanuit verschillende invalshoeken. Karsten behandelt verzuiling als sociaal en politiek verschijnsel, Akkermans gaat in op de juridische vormgeving, terwijl Van Kessel en Van Wieringen de vraag proberen te beantwoorden hoe verzuilde onderwijsvoorzieningen totstandkomen en welke rol ouders en organisaties daarbij spelen. Een economische analyse van de onderwijsverzuiling geven Blank en Koelman, terwijl Dijkstra ingaat op de vraag of verzuiling van invloed is op de verdeling van onderwijskansen. Het eerste deel wordt afgesloten met een beschouwing van Vreeburg over de samenhang van de onderwijsverzuiling met haar historisch gezien belangrijkste functie, namelijk die van religieuze socialisatie.

In het tweede deel komen de mogelijke verklaringen voor het voortbestaan van de verzuiling aan bod. Vier kandidaten passeren de revue: onderwijsverzuiling als gevolg van machtsverhoudingen op het bestuurlijke middenveld (Hofman), van concurrentie tussen openbare en bijzondere scholen (Roeleveld), van verschil in effectiviteit van besturen (Hofman), en van het bestaan van func-

tionele netwerken rond scholen (Dijkstra). Met deze vier verklaringen wordt bewust afstand genomen van het idee dat de keuze voor confessioneel onderwijs allereerst godsdienstig gegrond zou zijn vanuit een behoefte aan religieuze socialisatie.

In het derde en laatste deel maken de eindredacteurs de balans op en speculeren zij over de toekomst van de onderwijsverzuiling.

Het is in dit korte bestek niet doenlijk recht te doen aan alle bijdragen. Ik volsta met hoofdlijnen en sluit af met enkele kritische kanttekeningen.

De verzuiling van het Nederlandse onderwijs is ontstaan uit een strijd tussen een liberale overheid, die vooral oog had voor de integrerende functie van algemeen christelijk onderwijs in voor ieder toegankelijke openbare scholen enerzijds en godsdienstige groeperingen (met name rooms-katholieken en orthodox-protestanten), die beducht waren voor het handhaven van de eigen identiteit en deze zo zuiver mogelijk aan het nageslacht wilden doorgeven, anderzijds. Ging het aanvankelijk vooral om de vrijheid scholen van de eigen signatuur te stichten, uiteindelijk stond de financiële gelijkberechting van openbaar en (confessioneel) bijzonder onderwijs voorop. Zoals bekend wonnen de verzuilers en werd de financiële gelijkstelling zelfs in de grondwet vastgelegd. Daarmee werd echter ook een verschil in bestuursvorm gecreëerd, dat tot op de dag van vandaag van invloed is op het reilen en zeilen van openbare en bijzondere scholen: een publiekrechtelijk lichaam (meestal de gemeente), respectievelijk een privaatrechtelijk lichaam (een stichting of vereniging).

In het algemeen opereren de privaatrechtelijke besturen van het bijzonder onderwijs effectiever dan de publiekrechtelijke van het bijzonder onderwijs. Zij geven bijvoorbeeld minder geld uit aan het beheer en onderhoud van gebouwen, waardoor er meer geld voor andere (onderwijssti-

mulerende) zaken overblijft. Mede daardoor is de kwaliteit van het bijzonder onderwijs gemiddeld wat hoger dan van het openbaar onderwijs, wat dit laatste een betere concurrentiepositie verschaft. Tegelijkertijd verwatert de religieuze identiteit van de meeste bijzondere scholen, waardoor zelfs kinderen van gesecculariseerde of godsdienstig geliberaliseerde ouders zich er thuis kunnen voelen. Rond bijzondere scholen is er bovendien een grotere kans op functionele sociale netwerken, die op zich ook weer positief op het onderwijskundig proces van invloed zijn. Kortom, ook voor niet-godsdienstige ouders is het (confessioneel) bijzonder onderwijs aantrekkelijk.

In tegenstelling tot veel andere bundels waar vogels van diverse pluimage hun ei leggen, is in deze studie sprake van een relatief grote mate van samenhang. Dat is een compliment aan de redacteurs, die wat dat betreft voor een niet geringe opgave stonden. De heldere centrale probleemstelling van het boek heeft daar ongetwijfeld aan bijgedragen. Diezelfde probleemstelling heeft er ook voor gezorgd dat niet volstaan is met het geven van samenvattingen van bestaande literatuur op de verschillende onderdelen, maar dat bovendien nieuwe analytische gezichtspunten aan de orde komen. Uiteraard is niet iedereen daar in dezelfde mate in geslaagd. Zo had ik wat moeite met de tabellarische overzichten waarin Dijkstra het onderzoek naar de relatie tussen onderwijskansen en de richting van de school samenvatte. Iets meer theoretisch gestuurde analyse van deze 'datamatrix' was op zijn plaats geweest, al geef ik onmiddellijk toe dat deze auteur het – gegeven de diversiteit van de uitkomsten – niet gemakkelijk had.

Deze zelfde uitkomsten brengen mij overigens op een andere kritische kanttekening. De behoefte om in deel III tot een theoretisch bevredigende afsluiting te komen heeft ertoe geleid dat van allerlei nuances en differentiaties gebastardeerd

wordt. Zo concludeert Dijkstra in hoofdstuk 5 dat katholieke scholen het in het algemeen beter doen dan protestants-christelijke. Hoe dat verschil verklaard moet worden en past in de verklaringen die voor het voortbestaan van de verzui-ling gegeven worden, blijft onduidelijk.

Ik had verder ook wat moeite met de redeneringen die samenhangen met de 'functionele netwerken-hypothese'. Het idee is dat er rond bijzondere scholen een grotere kans is op het bestaan van 'waardengemeenschappen' op basis van leefstijlen, religie of andere waardenpatronen, die de aantrekkelijkheid en kwaliteit van de bijzondere scholen positief zouden beïnvloeden. Als dit een verklaring zou moeten bieden voor het voortbestaan van de onderwijsverzui-ling, dan betekent dat mijns inziens dat de betekenis van die waardengemeenschappen sinds het hoogtepunt van de verzui-ling nauwelijks zou zijn afgenomen (de omvang van het bijzonder onderwijs is immers nauwelijks afgenomen). Dat lijkt mij – gezien alle individualisering – een nogal boude veronderstelling.

Ten slotte vroeg ik mij af of het nog steeds zinvol is het begrip verzui-ling te verbinden met de bestaande diversiteit in bijzondere scholen, nu de godsdienstige richting voor de meeste van ondergeschikte betekenis en de relatie met segmentatie op andere maatschappelijke velden diffuus is geworden.

Deze en andere kritische kantekeningen nemen niet weg dat *Verzui-ling in het onderwijs* een zeer waardevolle studie vormt, die niet alleen nuttige en recente overzichten van onderzoek op dit terrein biedt maar ook inspireert tot nieuw onderzoek en nieuwe theorievorming.

Hans Knippenberg

Ad Goethals, Tony Hak en Paul ten Have (red.), *Kwalitatieve medische sociologie*.

Amsterdam, SISWO, 1997. 217 pp.
ISBN 90-6706-143-3

Het boek bevat onderzoeksverslagen van sociologen en ook antropologen die in de studiegroep 'Kwalitatieve Medische Sociologie' zijn verenigd. Vooraf gaat een hoofdstuk waarin Hak, Ten Have en Goethals de kwalitatieve medische sociologie omlijnen en in een drietal typen specificeren: 'perspectiefonderzoek', 'arenaonderzoek' en 'procedureel onderzoek'.

De bundel is naar deze driedeling vormgegeven. Onder 'perspectiefonderzoek' figureren vier verslagen. Abrahams rapporteert over onderzoek naar medicijnregimes die moeders bij ziekte van hun kinderen uitoefenen. Eland-Goossensen, Hak en Vollemans doen verslag van onderzoek naar de carrière van heroïnegebruikers. Pronk, Moltzer en Van de Meulen rapporteren over de ervaringen met een gebitsprothese. Van der Staa en Weustink ten slotte onderzoeken de ervaringen met een hartdefibrillator.

Onder 'arenaonderzoek' zijn drie verslagen opgenomen. Nievaard onderzoekt de perspectieven van managers op het veranderen van de instellingscultuur van verpleeghuizen. The zoekt naar de verhouding tussen distantie en betrokkenheid bij medische beslissingen rond een bronchuscarcinoom en komt tot de conclusie dat waar kwalitatieve onderzoekers soms van worden beticht – te grote betrokkenheid – ook ten goede kan keren: 'dat ik via distantie niet te weten zou zijn gekomen wat ik via betrokkenheid wel te weten ben gekomen'. Varekamp doet verslag van onderzoek naar de rol van leeftijd bij de beslissing tot niertransplantatie en vindt dat waar formeel leef-

tijd als selectiecriteria is afgeschafte er toch ver- hulde selectie op dat criterium plaatsvindt.

Onder 'procedureel onderzoek' doet Hak verslag van onderzoek naar de ervaringen van kwalitatieve onderzoekers bij het aanbieden van manuscip- ten aan medische tijdschriften en Verbeek- Heida van haar onderzoek naar het alledaagse denken over gezondheid zoals dat tot uiting komt in brieven aan Margriet.

De Inleiding omvat een domeinverkenning van de kwalitatieve sociologie. Deze wordt theoretisch omlijnd met de noties 'betekenisvolle interac- tie' en 'lokale redelijkheid'. Het empirisch onderzoek wordt er gepresenteerd als vooral betrekking hebbend op 'uitvoeringspraktijken' en de 'praktische kennis' die daarin door deelne- mers wordt gehanteerd. En ook de problemen van betrouwbaarheid en validiteit worden gedif- ferentierd besproken.

Opvallend is dat de notie 'lokale redelijkheid' niet alleen wordt ingezet tegen survey-onderzoe- kers die deze zouden 'negeren of vervormen', maar ook tegen ontwerpers van praktijken die redelijkheid van buitenaf pogen op te leggen met regelingen en protocollen en zo tekort zouden doen aan de 'complexiteit' van de lokaal ontwik- kelde redelijkheid. Hoe belangrijk dat idee van lokaal geconstrueerde redelijkheid ook is, hier worden polariteiten gecreëerd die bij nader onderzoek waarschijnlijk niet helemaal houdbaar zullen blijken te zijn. Ook bij registratie of parti- ciperende observatie is er van selectie in de per- ceptie en dus van interpretatie sprake. Bovendien, ook planners ontwikkelen een lokale redelijkheid, een redelijkheid die bovendien niet altijd louter als 'extern' is te karakteriseren. Opvallend is hoe vaak practici aan deze planvor- ming deelnemen; denk aan de protocollisering in de gezondheidszorg. Slotte, het idee de aan ontwerpen en plannen ten grondslag liggende globale kennis te willen 'vervangen' door con-

creet inzicht in hoe mensen hun werk samen vormgeven is niet alleen wat voorbarig maar ook weinig sociologisch. Planningskennis kent – net als lokale praktijkkennis – een sociale vormge- ving en kan daarom niet zomaar terzijde worden geschoven. Een kwalitatieve medisch socioloog als Silverman heeft zich tegen zo'n idee van prak- tijk- of beleidsbeïnvloeding verzet en daar zijn notie van 'interruptie' voor in de plaats gezet.

Er kunnen nog andere vragen bij de Inleiding worden gesteld. Waarom wordt het object van kwalitatieve sociologie tot 'betekenisvolle interac- tie' beperkt en wordt alles wat niet direct interac- tie is uitgesloten? Waarom wordt interactie- onderzoek van arena-onderzoek onderscheiden als blijkt dat interacties nauwelijks zijn te onder- zoeken zonder contextuele praktijken in de ana- lyse te betrekken? Waarom zo weinig verwijzing naar theorie bij termen als 'lokale redelijkheid', 'interactie' en 'betekenis'? Zij zouden de schrij- vers gelegenheid hebben geboden de theoretische sociologie die aan kwalitatief onderzoek ten grondslag ligt voor het voetlicht te brengen. Dat laten zij achterwege en dat is jammer, zeker als zij ook buitenstaanders willen informeren.

Wat aan de onderzoeksverslagen opvalt is dat de onderzoekers met zulke omvattende vraagstellin- gen werken. Zelden is de vraagstelling toege- spitst. Dat leidt in de meeste gevallen tot een opsomming van bevindingen, interessante, maar ook minder interessante. En juist bij interessante bevindingen vroeg ik me af waarom daar niet op wordt doorgegaan. Opsomming van bevindingen is natuurlijk bij veel onderzoek het geval. Maar in kwalitatief onderzoek, vooral als de onderzoekers ook nog zeggen in de diepte te willen gaan, is dat moeilijk te verdedigen. Zulke opsommingen zou- den vermeden kunnen worden door een proce- dure van stapsgewijze ontwikkeling en precise- ring van de vraagstelling te volgen. Zo'n proce- dure maakt het mogelijk een bij eerste analyse

opvallende bevinding in een meer gespecificeerde vraagstelling om te zetten om vervolgens tot een meer gespecificeerde analyse over te gaan. In veel verslagen zijn zulke specificatiemogelijkheden aanwijsbaar, maar in een enkel wordt op dit spoor nadere analyse gedaan. Dat doen bijvoorbeeld Eland, Hak en Vollemans met hun constatering dat heroïnegebruikers wel materiële verliezen lijden, maar niet hun morele standaarden kwijtraken. Hun onderzoek richt zich verder op die bevinding, met als resultaat een zich ontwikkelende analyse, waarin zij een patroon van samenhangen in hun materiaal vinden. Zij constateren in de eerste plaats dat een meerderheid van de onderzochte verslaafden handelt in strijd met door hen zelf geaccepteerde normen en waarden. Vervolgens nemen zij waar dat verslaafden daar in termen van schaamte over spreken. Eland cum suis vinden in hun data voorts aanwijzingen voor twee gronden voor deze schaamte: verslaafden blijken zich zowel te schamen voor het feit dat zij zich gedwongen zien 'sociale normen te overtreden' als voor hun 'verlies aan zelfcontrole', ook een sociale norm trouwens. Hun analyse laat zien hoe in kwalitatief onderzoek een hypothese over de sociale situering van verslaafden stapsgewijs uit het materiaal kan worden opgebouwd.

Er is nog een tweede probleem. De presentatie van data dient in de wetenschap om beweringen van de onderzoeker te kunnen controleren. In veel hier gepresenteerd onderzoek worden de interpretaties van de onderzoeker ondersteund met alleen voorbeelden van uitspraken van informanten. In een enkel geval (bij Nievaard en Verbeek-Heida bijvoorbeeld) wordt de lezer verwezen naar onderzoeksverslagen waarin meer gedetailleerd verslag wordt gedaan. Dat is een probleem. Er wordt een wissel getrokken op de geloofwaardigheid van de onderzoeker. Kritiek op de analyse wordt er door bemoeilijkt. Dat is

een situatie waar kwalitatieve onderzoekers oplossingen voor moeten bedenken, bijvoorbeeld door de data te presenteren waarop de analyse betrekking heeft, zoals conversatie-analyci vaak doen, door bevindingen kwantitatief te omlijnen, of door een typologie te ontwerpen waarin althans de variatie aan bevindingen kan worden getoond. Kortom, een bundel die laat zien hoe in de kwalitatieve medische sociologie nieuwe onderzoeksvelden worden aangeboord, soms ook toont wat kwalitatief onderzoek vermag, maar die eveneens blijkt geeft van een tasten naar vraagstellingen die passend zijn bij de benaderingswijze en bij de data, naar vraagstellingen die vanuit theorie zijn gesteld en niet alleen vanuit de vraag iets onbekends te willen weten. Ten slotte, na hun inleiding blijven de redacteuren wat op de achtergrond. Dat had anders gekund, bijvoorbeeld door de bijdragen te laten voorafgaan door een kleine plaatsbepaling van hun kant. Nu laten zij de in hun inleiding geuite wens van een meer kritische evaluatie in eigen kring van kwalitatief onderzoek vervolgens aan zichzelf voorbijgaan.

Gerhard Nijhof

Schrijvers, A.J.P. (Red.), *Health and Health Care in the Netherlands.*

Utrecht: De Tijdstroom, 1997, 274 pp.
ISBN 90 352 1636 9

Dit boek bevat een schets van de Nederlandse gezondheidszorg. Het beschrijft een aantal feitelijke gegevens, presenteert beleidskeuzen en analyseert mogelijke ontwikkelingen.

De inhoud van het boek is ontwikkeld gedurende en naar aanleiding van jaarlijkse 'Summer Schools and Master Classes on Health Care in

The Netherlands' die de laatste jaren aan de Universiteit van Utrecht zijn georganiseerd.

Het boek bevat 23 hoofdstukken en een epiloog. De variatie in thematiek is – vanzelfsprekend – groot; de gezondheidszorg bestrijkt immers een breed terrein. Niet alle hoofdstukken kunnen hier besproken worden. Zij bevatten alle de elementen die hierboven zijn aangegeven: gegevens/feitelijkheden, beleid en ontwikkelingen. Eenzelfde variëteit ziet men bij de auteurs. In het algemeen worden de hoofdstukken geschreven door in Nederland ter zake deskundigen. De keuze van deze deskundigen is goed.

De hoofdstukken zijn 'geordend' in drie delen: 'Introduction', 'Different kinds of health services' en 'Some special issues'. Hier vind ik een zwakte in het boek zitten. Na de twee introductiehoofdstukken, wordt gepoogd de voorzieningen te presenteren van basisgezondheidszorg, via eerste lijnszorg naar intramurale zorg, maar heel strak is dat niet gehanteerd. Daarmee komt een ongelijksoortig scala aan gezondheidsvoorzieningen aan bod: hoort het hoofdstuk over het beleid inzake kostencontrole van de geneesmiddelen hier thuis? Waarom is het hoofdstuk over ziekenhuisplanning niet sterker gerelateerd aan het hoofdstuk over medische specialisten en ziekenhuizen? Een apart deel 'Structuur, organisatie en financiering' had meer duidelijkheid gegeven. Het deel 'Some special issues' is een bonte verzameling thema's, van transmurale zorg, euthanasie, en medische opleiding, tot wat Nederland probeert bij te dragen aan de gezondheidszorg-hervormingen in Centraal- en Oost-Europa. Deze verzameling is te begrijpen vanuit de bestaansreden van het boek, namelijk opgebouwd in het kader van een internationale summerschool. Bij zulke gelegenheden komen actuele vraagstukken en nieuwe ontwikkelingen aan de orde, maar moeten zij dan ook allemaal worden opgenomen?

Twee hoofdstukken gaan expliciet in op de internationale context van de ontwikkelingen in het gezondheids(zorg)beleid. Het ene hoofdstuk (het tweede), geschreven door een Fin van origine, M.A. Vienonen, die veel internationale ervaringen heeft opgedaan in de gezondheidszorg, betreft een analyse van het Nederlands gezondheidszorgsysteem in internationaal perspectief. Drie punten vallen daarbij op. Ten eerste heeft Nederland zich vanaf het begin moeite getroost de doelstellingen van de Wereld Gezondheid Organisatie mee te vertalen in nationaal beleid. De vraag wordt gesteld of dit en ander expliciet beleid tot voordeel is geweest voor Nederland. Het antwoord blijft vaag. De internationale oriëntatie blijkt onder meer uit de overname van het zogenaamde Lalonde model in de openbare gezondheidszorg en de preventie (zie hoofdstuk 3). Dit heeft duidelijk zijn verdienste gehad voor de openbare gezondheidszorg. Ten tweede liep Nederland internationaal voorop in de discussie over reductie van gezondheidszorgkosten en de rol van marktwerking in de gezondheidszorg (het 'Dekker rapport' 1987). Ten derde wordt vastgesteld dat alle plannen en initiatieven ten spijt de hervormingen in de Nederlandse gezondheidszorg zijn 'vastgelopen'. Het wordt tijd voor een internationale analyse teneinde de condities waaronder succesvolle hervormingsvoorstellen zijn uitgevoerd te vergelijken met de omstandigheden waaronder hervormingsvoorstellen werden uitgevoerd die geen succes hadden.

Tevens is bij een dergelijke analyse het antwoord op de vraag of dit geleid heeft tot een betere gezondheidszorg interessant. Parameters voor het antwoord op die vraag 'moeten' zijn, zo valt af te leiden uit hoofdstuk 3 over 'Prevention and Municipal Health Authorities': de uitbreiding van de gezonde levensverwachting, de preventie van vermijdbare sterfte, en de toename van de kwaliteit van leven. Maar hier ligt het accent op

'public health' en het Nederlandse beleid. Welke parameters zijn nog meer relevant?

Dit komt aan de orde in het andere (het drieëntwintigste) hoofdstuk. Dit handelt over 'Health Care Policy Making against an OECD Background'. De meeste OECD landen blijken – soms impliciet vanwege het gevoerde beleid – als doelen voor het gezondheidszorgsysteem te hebben: gelijke toegankelijkheid voor de burgers, hoge kwaliteit van gezondheidszorg en doelmatigheid. Interessant in dit hoofdstuk is, dat deze drie doelen breder worden benoemd en op een iets andere manier als determinanten van het succes van gezondheidszorgbeleid worden gezien. Gesteld wordt dat gezondheidszorgbeleid een proces is waarin uit een mix van opties moet worden gekozen zoals uit financieringsystemen, planingsmodellen, betalingssystemen en deskundigheden. Het succes van het beleid, dus van het keuzeproces, wordt bepaald door culturele waarden, door de verdeling van macht en door rationaliteit. Hier wordt mijns inziens een interessante voorzet gegeven voor verder internationaal onderzoek.

Het boek – zo heb ik in het begin gesteld – zou 'strakker' kunnen worden ingedeeld. Maar dit oordeel blijkt niet op te wegen tegen al hetgeen er wel in staat. In de praktijk blijkt het boek een zeer waardevolle introductie te zijn in het Nederlands gezondheidszorgsysteem en het gezondheidsbeleid voor buitenlandse post-graduate studenten. En voor die doelgroep is het boek ook geschreven.

Wim J.A. van den Heuvel

Kolk, H. van der, *Electoral control, lokale verkiezingen responsiviteit van politici.*

Twente University Press, 1997, 185 pp.
ISBN 9036509408

Dit proefschrift lijkt op het eerste gezicht een studie die past in het traditionele verkiezingsonderzoek dat al sinds jaar en dag wordt verricht. Daarin is een centrale vraag de mate waarin politici handelen overeenkomstig de wensen van hun kiezers en waarom zij dat doen. Ook Van der Kolk probeert deze vraag te beantwoorden, maar alvorens hij dat doet, gaat hij op de vraagstelling zelf in en de manier waarop deze tot nu toe meestal werd geoperationaliseerd. Hij merkt daarbij op dat men in het traditionele onderzoek begint met het vaststellen van de wensen van kiezers en uiteindelijk komt tot een vergelijking van deze wensen met het beleid. Naarmate de relatie sterker is, is de politicus meer responsief. Dit nu is een te simpele voorstelling van zaken. Van der Kolk heeft meer gelezen dan alleen maar electorale studies, zoals normatief politicologische en beleidswetenschappelijke literatuur. En dus weet hij dat kiezers niet altijd weten wat het beste voor hen zelf is. Maar ook als zij dat wel zouden weten, hebben kiezers vaak tegenstrijdige wensen zodat het onmogelijk is om daaraan tegemoet te komen. Dit betekent niet dat politici hun gang kunnen gaan. Ook bij Van der Kolk moeten zij responsief zijn maar dat is in zijn woorden: bereid zijn om beleid uit te leggen aan kiezers en bereid zijn om naar deze kiezers te luisteren. Die bereidheid is niet bij iedereen in even grote mate aanwezig. De vraag is hoe dat komt. Van der Kolk zoekt een verband met electorale controle, waaronder hij verstaat de mate waarin burgers zich tijdens de verkiezingen laten leiden door het (verwachte) handelen van vertegenwoordigers. De

auteur beperkt zich tot verschillen op lokaal niveau.

In het woord vooraf lijkt de auteur zich te excuseren omdat het niet zijn gewoonte is 'boeken te schrijven, of zulke dingen...' Een meeslepend werk is het dan ook niet geworden maar wel een mooi proefschrift, dat gezien de behandelde stof goed is geschreven. Alleen jammer dat hij de term controle gebruikt waar hij het Engelse begrip 'control' bedoelt. Welnu, allereerst verdiept hij zich in de relevante literatuur. Vervolgens stelt hij met grote beheersing van het wetenschappelijke ambacht een onderzoeksmodel op en toetst hij dit empirisch op onberispelijke wijze. De voornaamste elementen in het model zijn de kiezers, de gekozenen, de lokale en de nationale politieke partijen. Het empirisch deel van het onderzoek is beperkt tot de provincie Overijssel maar de onderzoeker weet duidelijk te maken dat de resultaten zonder problemen kunnen worden gegeneraliseerd.

Van der Kolk had verwacht dat electorale controle zou afnemen naarmate de gemeente groter is, omdat inwoners van grote gemeenten minder goed op de hoogte zijn van lokale problemen of minder het gevoel hebben dat zij daaraan wat kunnen doen. Zij zouden ook vaker op nationale lijsten stemmen. Die verwachting komt uit. Daarbij moeten we wel rekening houden met het feit dat kleinere gemeenten relatief meer raadsleden tellen en de conflictstof in die gemeenten kleiner zou zijn. Kiezers die op lokale lijsten stemmen, blijken dat naar verwachting meer te doen op basis van lokale overwegingen. Wat is nu de samenhang met responsiviteit? Daarover zijn nauwelijks geldige uitspraken te doen. Van der Kolk had verwacht dat deze groter zou zijn bij vertegenwoordigers die graag herkozen willen worden en bij vertegenwoordigers die midden tussen de mensen staan, zoals uitdrukkelijk niet ambtenaren. Die verwachting wordt niet bewaar-

heid. Kennelijk vinden vertegenwoordigers het zonder meer fijn om met burgers om te gaan, of niet, en is kennis van het dagelijks leven niet het monopolie van een enkele beroepsgroep of sociale categorie. Uitdrukkelijk wordt geconcludeerd dat niet meer tijd wordt besteed aan contacten met burgers in gemeenten met grote electorale controle. Het omgekeerde lijkt eerder het geval. Is daarmee deze studie teleurstellend? Nee, als onderzoek is het goed opgezet en uitgevoerd. En al blijkt de centrale vraag van de studie niet beantwoord te kunnen worden, het onderzoek stimuleert tot verdere research langs het pad dat in dit boek wordt aangegeven. Van der Kolk suggereert met name onderzoek naar de manier waarop institutionele randvoorwaarden en andere omgevingsvariabelen invloed kunnen hebben op het gedrag van vertegenwoordigers.

Herman J. Aquina